

SUMMARY

Alena Firynovich

At the intersection of faith and politics: ecclesiastical demarches in the Russian Empire (1861-1862)

In the article was investigated the specifics of demonstrative stage uprising in the Russian Empire in 1863–1864, and the specific form of its manifestations – church demarches. Characterized their main types and the complex of the traits. Analysed these actions such as one of the elements of the culture of political protest in the second half of the XIX.

Key words: ecclesiastical demarches, rising of the 1863-1864, Western Province, the Russian Empire

Валерій НЕСТЕРЕНКО, Валерій СТОРЧОВИЙ**Римо-католицька церква
на Поділлі на початку ХХ ст.**

У статті досліджуються основні напрями діяльності Римо-католицької церкви на теренах Подільської губернії від 1905 по 1914 р., аналізується політика центральних та місцевих органів влади Російської імперії щодо римо-католиків досліджуваного регіону, розглядається стан між-конфесійних взаємин.

Ключові слова. Римо-католицька церква, Поділля, ксьондз, священник, конфесія, міжконфесійні взаємини, польська школа, єпископ, єпархія, костел.

В сучасний період швидких глобалізаційних трансформацій та реалій постіндустріального світу суспільство України стає все більше мультикультурним і полі конфесійним. До нього входять представники різних етносів та конфесій. Відносини між ними в силу різних історичних обставин потенційно є конфліктогенними і за певної сукупності об'єктивних та суб'єктивних чинників можуть перерости у гострі та тривалі етноконфесійні сутички та конфлікти. З огляду на це надзвичайно актуальною темою для істориків, соціологів, культурологів є дослідження відносин між різними релігійними конфесіями в регіонах України в історичній ретроспективі.

Наша стаття присвячена діяльності Римо-католицької церкви на Поділлі від часів російської революції 1905-1907 рр. до початку Першої світової війни. Подільський край протягом всієї своєї історії

був надзвичайно цікавим регіоном України. Тут впродовж багатьох років перепліталися різні цивілізації та культури, що знайшло свій відбиток в матеріальній та духовній культурі мешканців краю. У XVIII-XIX ст. поширеними у культурно-релігійній царині були дифузійні тенденції, коли елементи української етнічної культури запозичувались місцевими поляками і навпаки. Цьому процесу сприяла наявність змішаних українсько-польських сіл, що створювало широкі можливості для культурницького взаємного обміну. Суперечливість та складність міжетнічних українсько-польських взаємин доповнювалась непростими стосунками між Православною та Римо-католицькою церквами.

Ця тематика частково вже досліджувалась у вітчизняній історичній науці. Зокрема, проблеми діяльності Римо-католицької церкви на теренах Правобережної України (Волині, Київщині, Поділля) висвітлено у кількох публікаціях сучасного житомирського дослідника Олександра Буравського¹. Історія міжконфесійних стосунків в досліджуваному регіоні проаналізована в дисертаційній праці Н. Стоколос та статті Г. Надтоки. І. Лісевич у своїй ґрунтовній монографії про польську спільноту Наддніпрянської України у другій половині XIX – на початку XX ст. зупинився і на висвітленні основних напрямків діяльності Римо-католицької церкви на території Наддніпрянської України². Нарешті, серед нечисленних робіт та повідомлень про діяльність римо-католиків на Поділлі слід виділити дисертаційне дослідження Е. Зваричука³. Однак у своїй праці дослідник головну увагу приділив все ж подіям XIX ст. і менше уваги звернув на ті перетворення, що відбулись у релігійній сфері на початку XX ст.

Отже, незважаючи на те, що історики та краєзнавці частково вже розкрили дану тему, однак чимало її аспектів залишились малодослідженими. У своїй роботі ми ставимо перед собою мету – дослідити діяльність Римо-католицької церкви на Поділлі на початку XX ст. Для реалізації цієї мети необхідно виконати наступні завдання: прослідкувати еволюцію політики російської влади щодо Римо-католицької конфесії, проаналізувати стан міжконфесійних відносин та ставлення православного духовенства до римо-католиків, висвітлити основні напрями діяльності римо-католицького духовенства в суспільно-політичній та культурно-освітній площині. При написанні статті використовувалися як неопубліковані матеріали Державного архіву Хмельницької області, так і роботи сучасних науковців.

Протягом ХІХ ст. Римо-католицька церква на Правобережній Україні згуртовувала навколо себе і консолідувала польський національний рух, що ставив собі за мету відродження Польської незалежної держави. Священики, католики-парафіяни Подільської губернії активно брали участь у польських повстаннях 1830-1831 рр. і 1863-1864 рр. Як наслідок, царська влада вжила ряд репресивних дій щодо римо-католиків. Так, на Поділлі переважну більшість їхніх монастирів було закрито, деяких священиків заслано, а у 1866 р. було ліквідовано Подільську римо-католицьку дієцезію. Суспільно-політичні та культурно-освітні права священнослужителів та парафіян було суттєво обмежено. Зокрема, їм було заборонено створювати при костелах польські школи, брати участь у різних публічних заходах тощо.

Ситуація дещо змінилась у 1905 р. Наляканий потужними селянськими виступами на теренах Правобережної України, царизм намагався заручитись підтримкою Римо-католицької церкви Правобережжя, яка негативно ставилась до будь-яких радикальних селянських повстань та виступів. З іншого боку, розорення селянами маєтків польських поміщиків та «потрави» урожаїв на землях, що їм належали, змусили провідників польської громади зробити певні кроки на зустріч російській владі і на деякий час відмовитись від гасла відновлення незалежності Польщі. .

Царська влада поруч із наданням допомоги польським магнатам у придушенні селянським виступів та рухів зробила також певні послаблення в культурно-релігійній царині. 17 квітня 1905 р. уряд С.Вітте видав наказ про віротерпимість. Тепер перехід дорослих громадян з православ'я до римо-католицької конфесії не вважався за злочин, таких осіб поліція не переслідувала як це було раніше⁴. У серпні 1905 р. цей юридичний документ було доповнено та розтлумачено спеціальним роз'ясненням Міністерства внутрішніх справ. Встановлювався такий порядок переходу людей від православ'я до римо-католицької конфесії: вірні спочатку повинні були звернутись з відповідним проханням до місцевого губернатора, той повідомляв про це центральне єпархіальне православне духовенство, яке потім направляло це прохання до священика православного храму, до якого належав парафіянин. Впродовж місяця справа розглядалась світськими органами влади і православною консисторією. «Відступника» кілька разів примушували покаятися, після чого його місцеве православне духовенство

прописувало йому анафему. Лише тоді губернатор видавав посвідчення про право переходу до іншого віросповідання⁵.

Незважаючи на такі принизливі умови, ці розпорядження царського уряду давали можливість громадянам вільно перейти в римо-католицьку конфесію, яку раніше сповідували їхні предки. Православні консисторії Подільської губернії були завалені проханнями про бажання переходу в римо-католицизм.

Іншим кроком центральної російської влади, який свідчив про її бажання піти на зустріч римо-католикам, було те, що 4 червня 1905 р. Кабінет Міністрів вирішив відмінити дію закону про закриття римо-католицьких монастирів⁶. Цей документ був прийнятий після невдалого польського повстання 1863-1864 рр., оскільки багато монахів римо-католицького віросповідання активно допомагали повстанцям. Влада мотивувала цей закон тим, що на початку ХХ ст. в західній губерніях Російської імперії залишилось тільки 9 римо-католицьких монастирів і що вони не становили більше політичної небезпеки.

Наслідком певного послаблення тиску у релігійній площині стало те, що у 1905-1907 рр. діяльність Римо-католицької церкви на території Російської імперії значно активізувалась. Усього за ці три роки із Православ'я в Католицизм на Правобережній Україні перейшло понад 170 тис. осіб⁷. При костелах почали створюватись школи, де дітей навчали польською мовою. Так, у лютому 1907 р. в селі Маленівці Проскурівського повіту діти католиків перестали відвідувати російську школу, оскільки ксьондз Б. Роговський зробив зауваження батькам учнів, що спочатку діти повинні рідну польську мову⁸.

Після видання закону про віротерпимість на Правобережній Україні активізували свою діяльність різноманітні римо-католицькі гуртки та організації. Поштовхом до їхньої діяльності став Маніфест Миколи II від 17 жовтня 1905 р., який давав громадянам Росії певні суспільно-політичні права. На Поділлі поширили свою роботу різні терціярські гуртки⁹.

Статут терціярів був затверджений Св. Франциском Асизьким на початку XIII ст. та схвалений Папою Римським Миколою IV у 1289 р. На території Російської імперії орден з'явився в середині XIX ст., але активну роботу розпочав лише на початку ХХ ст. завдяки активній діяльності відомого польського релігійного діяча Гонората Козьминського. Він заснував близько двадцяти терціярських

організацій, кожна з яких мала свої функції та завдання. Жіночі товариства («Служниці Ісуса», «Серціянки») займались передусім поширенням освіти, швацтвом, домомогою безпритульним дітям та іншою благодійницькою діяльністю, чоловічі поділялись на три групи і працювали серед селян, міщан, інтелігенції. Політичну роботу вони не проводили, але російський уряд ставився до цих організацій з підозрою, оскільки, на думку влади, «польські народні маси були виховані в дусі реакційного фанатизму, і були схильні до різних політичних виступів»¹⁰.

Документи свідчать, що на Поділлі ставлення губерніяльної цивільної влади до Римо-католицької церкви було більш-менш помірковане. Настоятель Кам'янець-Подільського Кафедрального костелу Св. Петра та Павла П.Маньковський згадував, що губернатор Подільської губернії О.Ейлер, хоч і не був доброзичливим до католицизму, але не відзначався фанатизмом і якщо здійснював репресії щодо римо-католицького духовенства, то лише через накази зверху або через своє соціальне становище.

Ставлення до Римо-католицької церкви з боку місцевих православних ієрархів було більш агресивним. До 1905 р. вони зберігали монополію в духовному та культурному житті подільського регіону, тому не дивно, що закон про віротерпимість вони зустріли у своїй переважній більшості негативно та писали рапорти і звіти до місцевої цивільної влади із скаргами на діяльність місцевих римо-католицьких священиків. Наприклад, настоятель православного храму с. Дерешева А.Длугопольський писав подільському губернатору О.Ейлеру про те, що начебто «селяни римського віросповідання неправильно розуміють маніфест про свободу віросповідання і намагаються зміцнити вплив польської національності»¹¹. Велике його обурення викликало те, що римо-католики часто збирались групами, співали колядки польською мовою і вели себе так нібито вони живуть не в Росії, а в Польщі.

У серпні 1907 р. місцевим православним священиком було зроблено донос на ксьондза Летичівського костелу П. Ровицького, якого звинуватили у тому, що він під час храмового свята прикрасив храм польським національним прапором, цим самим образивши православного єпископа Симона¹². Коли місцевий поліцейний наглядач зробив спробу зняти прапор, П.Ровицький неохоче погодився із цим наказом, але направив телеграму до прем'єр-міністра Російської імперії Петра Столипіна із скаргою про

порушення закону про віротерпимість. Згодом ксьондз був заарештований по звинуваченню у «неправильному приєднанні селян до католицизму» і засуджений до 25 карбованців штрафу, який був змінений на арешт на п'ять діб. Летичівський повітовий справник повідомляв Подільського губернатора про те, що Ровицький відкрито на проповідях виступав проти православних та російської народності. Врешті-решт в грудні 1907 р. за наказом Київського генерал-губернатора Трепова керівник Луцько-Житомирської Римо-католицької дієцезії кс. Кароль Антоній Недзялковський погодився перевести його з Подільської губернії в Таращанський повіт Київської губернії – у набагато гіршу парафію¹³.

Поруч із різними агітаційними акціями місцеві православні громади та організації, у яких чимало було членів чорносотенного «Союзу Русского Народа» та подібних великодержавних організацій, часто використовували фізичні розправи над громадянами, котрі хотіли скористуватись законом про віротерпимість і перейти до римо-католицької конфесії. Типовий приклад відбувся у селі Тинна. Тут сільський староста Василь Хомич разом з групою «захисників православ'я» відкрито переслідував осіб, котрі прийняли римо-католицьке віросповідання. Так, вони увірвались у будинок селянина Райтаровського, котрий перейшов в католицизм і жорстоко побили його дружину. Коли ж вона наступного дня йшла до місцевого костелу її заарештували і кілька днів тримали під арештом і лише втручання інших селян змусили Хомича її відпустити¹⁴.

Православні владики Правобережної України, намагаючись зберегти монополію для своєї конфесії, неодноразово піднімали питання про відміну закону про віротерпимість. Вони писали листи та скарги на адресу П.Столипіна та інших членів уряду. У них лунала критика на адресу центральної цивільної влади і міністерства внутрішніх справ. Так, у вересні 1907 р. архієпископ Волинський і Житомирський Антоній надіслав міністрові внутрішніх справ П.Столипіну листа, в якому звинувачував довірене йому міністерство в потуранні іноземним католицьким місіонерам у їхній спробі здійснювати пропаганду католицизму в губернії в Південно-Західному краї¹⁵.

Після придушення революції настав період «реакції», який суттєво вплинув на суспільно-політичну ситуацію в Подільській губернії. Він супроводжувався закриттям польських культурно-освітніх товариств, навчальних закладів, що виникли під час певної «лібералізації» 1905-1907 рр.

За ці кілька років кількість священників та вірних Римо-католицької церкви на Правобережній Україні значно зросла. У 1908 р. тут налічувалось 795957 римо-католиків: 147708 у Київській губернії. 301874 – у Подільській, 346475 – у Волинській¹⁶. За деякими польськими даними тільки у 1910 р. римо-католицьке віросповідання визнало 15556 осіб.

Подібна ситуація не могла не турбувати місцеву владу і вона відновила репресивні заходи щодо римо-католицького духовенства. Символічним їхнім початком було звільнення з посади настоятеля Кафедрального костелу Св. Петра та Павла П. Маньковського. Його було усунено з посади під тим приводом, що він створив таємну польську школу і мав листування з багатьма закордонними особами. По розпорядженню місцевої адміністрації ця школа була закрита, а все її майно конфісковано.

Тогочасні донесення повітових справників Подільської губернії свідчать про те, що римо-католицькі громади та їхні настоятелі займались не лише благодійницькою діяльністю, а подекуди й політичними питаннями. Так, у містечку Оринін кс. Чирський критикував дії російської влади. Свої проповіді проводив лише польською мовою, намагався кількох православних парафіян перевести в католицизм, за що покараний до штрафу 10 карбованців, а також йому на три місяці заборонили займатись проповідницькою діяльністю¹⁷. До речі, подібних випадків у офіційних документах місцевих повітових справників було зафіксовано чимало. Часто римо-католики намагались уникати російського товариства, критикували дії царської влади, а настоятелі храмів читали свої проповіді виключно польською мовою, хоч відкрито політичною пропагандою і не займались.

Надзвичайно цікавим документом, який ілюструє ставлення влади до Римо-Католицької церкви Подільської губернії, є донесення, що було надіслано у березні 1913 р. Прокурору Одеської судової палати начальником Подільського губерніального жандармського управління полковником Соколовим. У ньому, зокрема, говорилось про те, що «здавна існуюча ідея про відновлення Королівства Польського в колишніх кордонах від моря до моря починає оживати серед польського населення... Ксьондзи з великою енергією переслідують у своїй діяльності виховання юнацтва в дусі польського патріотизму»¹⁸. Свою роботу вони проводили через мережу різних благочинних товариств, які як писав

Соколов, здійснюють енергійну роботу по поширенню католицизму і прививали вірним (як полякам, так і українцям-католикам) любов до Польщі і «ненависть до москалів»¹⁹.

У Подільській губернії найбільш активну таку агітацію проводив настоятель Проскурівського костелу кс. Казимир Носалевський. Ще у 1907 р. він відбув покарання у міській в'язниці за «образу православ'я» та намагання охрестити дитину православних батьків у римо-католицькому храмі. Священик користувався великим впливом серед місцевих католиків та повагою не тільки серед подільських, а й серед закордонних поміщиків-католиків. На його проповіді приїжджали навіть громадяни Австро-Угорщини. Він у розмовах з парафіянами говорив про те, що часи для поляків настали складні, але скоро буде війна і по волі Бога Поділля разом з Волинню відійде до Австро-Угорщини, а поляки повинні готуватись, щоб допомогти австрійцям перемогти «московитів»²⁰. Подібні промови мали великий вплив на вірних. За сприяння К. Носалевського у Проскурові була створена швацька школа, при якій проживало 20 дівчат з Подільської губернії. Місцева влада у 1912 р. провела там обшук, але нічого забороненого законом не було знайдено.

Пильну увагу влади привернув також ксьондз Сатанівського костелу Я.Ладиго, котрий у своїй діяльності закликав парафіян до боротьби за свободу Польщі. До нього часто приїжджали гості із-за кордону. Подібну роботу в Гайсинському повіті здійснював настоятель Кунявського костелу А. Боннер. У Летичевському та Літинському повітах підозру місцевих справників викликала діяльність ксьондзів С. Зеленського та В. Михайловського, котрі активно виступали за відновлення Польської держави, очолювали терціярські товариства, негативно ставились до місцевого православного населення²¹.

У Вінницькому повіті терціярські гуртки діяли майже при всіх костелах. У Вінниці їх очолювали ксьондзи Левинський, Голензовський, Дембровський. За інформацією місцевої влади всі вони вели рішучу боротьбу з православною конфесією, створювали нелегальні польські школи, бібліотеки, на кошти парафіян оплачували працю учителів польської мови та літератури. Так, 9 жовтня 1912 р. на приватній квартирі Марії Ожеховської була знайдена польська таємна школа, майно якої було конфісковано. Полковник Соколов наприкінці своєї доповідної записки робить такий висновок:

«Луцько-Житомирська консисторія загалом схвалює діяльність ксьондзів своєї єпархії, які проявляють енергію у проповіді католицизму та польщизни, натомість лояльних до російської влади ксьондзів відправляє в гірші парафії, а інколи – відсилає до монастирів»²².

Такі тенденції змусили царський уряд остаточно відмовитись від певної «лібералізації» у релігійній сфері і перейти до репресивно-адміністративних заходів щодо польського духовенства. Багатьох священників було заарештовано або оштрафовано за створення польських шкіл чи бібліотек. Царський уряд, намагаючись залучити місцеве селянство до боротьби проти поширення католицизму, створив мережу різних організацій. Як правило, вони діяли під егідою «Союза русского народа» та інших чорносотенних монархістських організацій. Їхньою головною метою було «насаждение русских начал и ограждение русской народности от ополячения» (рос. мова)²³.

Найбільш чисельними серед них були церковно-парафіяльні братства, які діяли в Балтському, Летичевському, Вінницькому, Гайсинському, Кам'янець-Подільському, Літинському, Проскурівському та Ушицькому повітах²⁴.

У містечку Голованевськ Балтського повіту Іоанно-Богословське братство влаштовувало різні «патріотичні» бесіди та читання у офіційному великодержавному дусі з метою боротьби проти католицизму. У Городку, де вплив римо-католицької конфесії був особливо сильним, місцеве православне братство поширювало серед громадян книги друкарні Почаївської Лаври, яка була важливим осередком царської національної політики на теренах Правобережної України. У Кам'янець-Подільському Свято-Троїцьке, а у Вінниці Свято-Преображенське братства у своїй місіонерській діяльності всіляко намагались протидіяти активності римо-католицьких громад²⁵.

Але подібні заходи не мали великого успіху, оскільки більшість православних парафіян ставились до них байдуже. Тому головними методами боротьби проти католицизму залишались різні адміністративні заходи. Так, у листопаді 1913 р. у Гречанах була закрита польська нелегальна школа, що була відкрита за сприяння кс. Носалевського. Селяни с. Гречани Марія Козак та Іван Возняк за надання своїх будинків для навчання були затримані і два тижні провели у в'язниці²⁶.

На початку 1914 р. до адміністративної відповідальності в черговий раз був притягнутий К. Носалевський. На цей раз його звинуватили у тому, що він влаштував без дозволу цивільної повітової влади спектакль на польській мові, який відвідало чимало міщан та представників інтелігенції. Однак, через кілька тижнів ця справа була припинена.

Зробимо деякі з нашого невеликого дослідження. На початку 1905 р. російська влада на Поділлі дещо зменшила репресивний тиск щодо Римо-католицької церкви, внаслідок чого релігійне життя цієї конфесії дещо активізувалось. За рахунок вільного вибору громадянами віросповідання збільшилось число римо-католиків. Однак, такі тенденції викликали занепокоєння серед православного кліру губерній Правобережної України. До центральних і губерніальних органів влади почастішали скарги про недотримання священиками Римо-католицької церкви закону про віротерпимість. Тому, з кінця 1907 р. влада відновила використання різних силових методів щодо римо-католиків. Це виявилось у численних штрафах римо-католицьким священикам, котрі намагались створити польські школи при костелах чи допомогти громадянам перейти з православ'я до католицької конфесії тощо. Деякі зміни у царині російської релігійної політики відбулись під час Першої світової війни, але це вже тема для іншого дослідження.

¹ Буравський О. Благодійницька та культурно-освітня діяльність Римо-Католицької Церкви на Правобережній Україні (кінець XVIII – початок XX ст.) // Українське релігієзнавство – 2009. – № 49 – С. 206–214; Буравський О.А. Соціально-економічне становище Римо-Католицької Церкви на Правобережній Україні (друга половина XIX – початок XX ст.) // Наукові записки Вінницького державного педагогічного університету імені Михайла Коцюбинського. Вип. 15. Серія: Історія: Збірник наукових праць / За заг. ред. проф. П. С. Григорчука. – Вінниця, 2009. – С. 46–51 та інші праці.

² Стоколос Н.Г. Конфесійно-етнічні трансформації в Україні (XIX – початок XX ст.) : дис. доктора іст. наук. 09.00.11. – К., 2003. – 473 с.; Надтока Г.М. Міжконфесійні відносини в Україні на початку XX ст.// Укр. Іст. Журнал. – 1998. – №5. – С.86–99.

³ Лісевич І. Т. Духовно спрагли (духовне життя польської національної меншини на Надніпрянській Україні в 1864-1917 рр.). НАН України, Інститут історії України, К., 1997. – 240 с.

⁴ Зваричук Е.О. Римо-Католицька Церква на Поділлі кінця XVIII-початку XX ст. Економічний, суспільний та культурний аспекти. Автореф. дис. канд. іст. наук: 07.00.01 / Чернів. нац. ун-т ім. Ю.Федьковича. — Чернівці, 2005. — 20 с.

- ⁵ Державний архів Хмельницької області (далі – Держархів Хмельницької області). – Ф. 228. – Оп. 1. – Спр. 7456. – Арк. 29.
- ⁶ Там само. – Арк.59.
- ⁷ Там само. – Спр. 7272. – Арк. 1-2.
- ⁸ Буравський О. Римо-Католицька Церква в контексті міжконфесійних відносин на Правобережній Україні на початку ХХ ст.// Мандрівець. – 2011. – № 1. – С. 44.
- ⁹ Держархів Хмельницької області. – Ф. 228. – Оп. 2. – Спр. 77456. – Арк. 2.
- ¹⁰ Там само. – Ф. 281. – Оп. 1. – Спр. 8833. – Арк. 2.
- ¹¹ Там само. – Спр. 8833. . – Арк. 14.
- ¹² Там само. – Ф. 228. – Оп.2. Спр. 7456. – Арк. 2.
- ¹³ Там само. – Спр. 7456. – Арк. 11.
- ¹⁴ Там само. – Спр. 7456. –Арк. 62.
- ¹⁵ Там само. – Оп. 1. – Спр. 7428. – Арк. 1.
- ¹⁶ Буравський Олександр. Римо-Католицька церква в контексті міжконфесійних відносин на Правобережній Україні на початку ХХ ст. – С. 45.
- ¹⁷ Там само. – С.46.
- ¹⁸ Держархів Хмельницької області. – Ф. 228. – Оп. 2. – Спр. 183. – Арк. 9-10.
- ¹⁹ Там само. – Ф. 281. – Оп. 1. – Спр. 8833. – Арк.19
- ²⁰ Там само.
- ²¹ Там само. – Арк. 21.
- ²² Там само. – Арк.22–23.
- ²³ Там само. – Арк. 23–25.
- ²⁴ Там само. – Спр. 8205. – Арк. 21, 65.
- ²⁵ Там само. – Арк. 66.
- ²⁶ Там само. – Арк. 66–67.

SUMMARY

Valeriy Nesterenko, Valeriy Storchovyi

The Roman Catholic Church in Podolia early 20th century

The paper examines the main activities of the Roman Catholic Church in the territory of Podolia from 1905 to 1914, analyzes the politics of central and local authorities of the Russian Empire on Roman Catholics, and considers the state of confessional relations in the studied region.

Key words. The Roman Catholic Church, skirts, priest, priest, confession, interfaith relations, Polish School, Bishop, Diocese, Church.